

XALQ TA'LIMI

ISSN 2181-7839

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI XALQ TA'LIMI VAZIRLIGINING
ILMIY-METODIK JURNALI

Muassis:
O'zbekiston Respublikasi Xalq ta'limi vazirligi

PUBLIC EDUCATION

SCIENTIFIC-METHODICAL JOURNAL
MINISTRY OF PUBLIC EDUCATION OF THE
REPUBLIC OF UZBEKISTAN

2023

2-son
(Mart – Aprel)

Jurnal 1918-yil dekabr oyidan chiqa boshlagan
O'zMAA tomonidan 2013-yil 4-martda qaytadan ro'yxatga olinib, 0104-raqamli guvohnoma berilgan.

TOSHKENT

Klaraxon MAVLONOVA,

Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti dotsenti, ped.f.d. (PhD)

MATNYARATISHIJODQILISHJARAYONISIFATIDA

Annotatsiya

Mazkur maqolada matn tuzishga oid mashq va topshiriqlarning o'quvchilarni ijodkorlikka undash vositasi ekani, ona tili darslarida matn tuzishga doir topshiriqlarning sifatli bajarilishiga erishish kabi masalalar bayon etilgan.

Kalit so'zlar. Matn, matn yaratish, ijod, matn tuzilishi, motivasiyalash, nutqiy muddao, semantik-grammatik tarkiblash, fikr ifodalash, bog'lanishli nutq.

В данной статье указано, что упражнения и задания, связанные с составлением текста, являются средством побуждения учащихся к творчеству, а также описаны такие вопросы, как достижение качественного выполнения заданий, связанных с составлением текста на занятиях по родному языку.

Ключевые слова. Текст, текстотворчество, творчество, структура текста, мотивация, речевое содержание, семантико-грамматическая композиция, выражение мысли, связанная речь.

This article states that exercises and tasks related to the composition of the text are a means of encouraging students to be creative, and also describes such issues as achieving high-quality performance of tasks related to the composition of the text in the classroom in the native language.

Key words. Text, text creation, creativity, text structure, motivation, speech content, semantic-grammatical composition, expression of thought, connected speech.

5 –9-sinf ona tili darslarida o'quvchilarning bog'lanishli nutqini o'stirish ishlari matn tuzilishini o'rganish va matn tuzish mashqlari mazmunida amalga oshiriladi. Matn tuzish talab etiladigan mashqlar ijodiy faoliyat ko'rsatgan holda bajarilib, o'quvchilar ushbu mashqlar asosida o'z fikrlarini izchil, tushunarli, aniq, ta'sirchan ifodalash, o'zlariga yarasha gap tuzish, ularni bir-biriga bog'lash, elementar ijod qilish tajribasini orttiradilar. V.Drozinning ta'kidlashicha, "Ijodiy mustaqil faoliyat tajribasiga ega bo'lgan odam hamisha standart, qotib qolgan metodlardan foydalanuvchi odamlarga qaraganda qulay mavqeda bo'ladi. U o'zi shug'ullanayotgan ishini sifatliroq va ancha tezroq bajaradi". Metodik adabiyotlarda ko'p takrorlanganidek, ijodiy fikrlovchi, kashfiyotchilikka moyil odam o'zini ham, o'zi yashab turgan o'lkani ham rivojlantirish haqida o'ylaydi. Shu maqsadda aqliy (intellektual) darajasini oshirib borish harakatida bo'ladi. Bunday odam yangiliklarni ham tez payqaydi, ilg'or g'oyalarni o'rganish ishtiyoqida bo'ladi. U o'ylabgina qolmay, amalga oshirishga intiladi. Qilayotgan ishlaridan doim xushnudlikda yuradi, o'zini ruhiy qanoatda tutadi. O'quvchi ijodiy yozma ish bilan shug'ullanar ekan, ikki misra she'r ijod qilar ekan, ko'tarinki kayfiyat uni chulg'ab oladi. Bunday o'quvchilar kelgusida jamiyat uchun munosib kadrlar bo'lib yetishadilar. Shuni ham hisobga olish kerakki, har bir inson ma'lum ijod kurtaklari bilan dunyoga kelsa-da, ushbu kurtakning barg yozishi parvarishga, intilishga, izlanishga bog'liq bo'ladi.

“Ijod qilish apparati butun umr davomida paydo bo'lib turadigan va uni ijod qilish – tozarish (ozareniye) holatiga soladigan bir qator komponentlardan iborat. Ulardan biri (masalan, qobiliyat) genetik jihatdan odamning tabiatiga jo etilgan bo'ladi. U doimo boshqa komponentlar bilan bir butunlikda rivojlantirish va takomillashtirishni talab etadi. Boshqa komponentlarni, masalan, ijodiy mustaqil ish malakasini mudom shakllantirib borish va doimiy ravishda rivojlantirib turish kerak bo'ladi”.

Ijod jarayoni fikr-mulohaza yuritish, tasavvurida paydo bo'lgan manzaralarni turli yo'llar bilan xotirlangan so'zlar bilan ifodalash, shu jarayonda o'z his-tuyg'ularini, o'z nuqtayi nazarini aks ettirish kabi aqliy, estetik, kommunikativ faoliyat tarzida kechadi.

V.Kapinos ta'kidlaganidek, “tabiiy kommunikasiya sharoitida har qanday bog'lanishli hikoya qilish (monolog) ozmi-ko'pmi ijodiy akt hisoblanadi”. L.Sherbaning quyidagi fikri masalaga yana ham ravshanlik kiritadi. “Har qanday monolog, – deb yozgan edi u, – dastlabki adabiy asardir”.

S.Yurtayev o'z maqolasida M.Lvov nutqning yuzaga kelishidagi kommunikativgacha bo'lgan va kommunikativ bosqichlarni bir-biridan farqlaganiga e'tiborni qaratadi:

Birinci bosqichda nutqni motivasiyalash, nutqiy muddao, semantik-grammatik tarkiblash mexanizmlari ishlaydi. Birinci mexanizm harakatda bo'lgan vaqtda hayotiy vaziyatni anglash, motivning, ya'ni nutq nima uchun amalga oshirilayotganining tug'ilishi, uning maqsadini anglash sodir bo'ladi. Nutqiy muddao mexanizmining harakatda bo'lishi fikr bayonining mazmunini shakllantirish bilan murakkablashadi. U sharoitda mo'ljal olishni, adresatni tanlashni, fikr bayonining fikran tuzilgan rejasini, tilni tanlashni o'z ichiga oladi. Semantik-grammatik tarkiblash mexanizmining harakati so'z tanlashga, gapda so'zlar tartibini belgilashga, grammatik markirovkalashga olib keladi”.

Fikr bayon qilish jarayoni bu jarayon tugallanmagunga qadar gaplarning tuzilishi, qismlarning (murakkab sintaktik butunliklar yoki abzaslarning) yuzaga kelishi tarzida kechadi. Fikr bayon qiluvchi odam dilida to'planib qolgan gaplarni aytib bo'lmaguncha gapiradi yoki yozadi. Aytilayotgan yoki qog'ozga tushirilayotgan fikrlar voqea-hodisalarni ketma-ket yoritish, bir fikrni ikkinchisiga zidlash, unga qarama-qarshi qo'yish (undan ayirish), dalillash, tasdiqlash, ta'sir o'tkazish va boshqa ko'plab semantik-grammatik shaklga tushirilgan munosabat, his-tuyg'u, ruhiy holat, mushohadalar va boshqalarni aks ettiradi. Bunda, shubhasiz, fikr bayon qiluvchi ongli yoki intuitiv tarzda mantiq qoidalariga amal qiladi: fikr ifodalashning izchilligiga, fikrlar ko'p bo'lsa, birini tugatib, ikkinchisiga o'tish tartibiga, bir-biriga o'xshash yoki zid, qarama-qarshi fikrlarni ifodalash usuli hamda vositalari kabilarga e'tibor beradi.

Matn yaratishda ekstralingvistik bilimlar ham muhim o'rin tutadi. Bunda olamni hissiy bilish asosiy rol o'ynaydi. L.Sichugovanning masalaga quyidagicha oydinlik kiritadi: “Odam olamni o'z sezimlari orqaligina emas, balki emotsional, his-tuyg'ular asosida ham idrok etadi. Tilni bilish ham o'zlashtirish va tushunarli, o'ziniki qilish, ona tiliga aylanti rish lozim bo'lgan obyektiv olam sohasiga kiradi. Binobarin, tilni o'rganish jarayonida ratsional va emotsional sohalar birlikda sodir bo'lishi kerak”.

Ikkinchi tilni o'qitish metodikasiga doir manbalarda ekstralingvistik omillar deganda quyidagilar ham tushunilishi alohida ta'kidlanadi: 1) ijtimoiy hayot faktlari...; 2) ilmiy hayot faktlari...; 3) tarixiy sanalar, solnomalar...; 4) geografik nomlar...; 5) tur tushunchalari ... Ushbu ekstralingvistik omillar, masalan, Beruniy, Forobiy kabi olimlarni tilga olish tuzilayotgan matn mazmundorligini oshirish, fikrni ishonchli, ta'sirchan qilish vositasi bo'lib xizmat qiladi.

Matn yaratish jarayonining eng qiyin tomonlari fikrni izchil rivojlantirishdan tashqari, kerakli so'zni hamda so'z shaklini tez va to'g'ri esga tushira olish, gaplarni shakllantirishda

so'z topish, jumlaning cho'zilib ketishi yoki uni qanday tugallashni bilmay turganlik tufayli yuzaga keladigan to'xtab qolishlarni uzoq mashqlar orqali bartaraf etish, fikrni to'liq va to'g'ri ifodalash hamda bog'lanishlilikni, ta'sirchanlikni hamda mazmundorlikni ta'minlash kabi holatlardan iborat.

O'quvchilar matn tuzish talab etiladigan mashqlarni quyi sinflardan boshlaydilar. Bu borada N.Bekniyazovanning "Boshlang'ich sinflar ona tili darslarida o'quvchilarga matn yaratishni o'rgatish metodikasi (ta'lim o'zbek va qoraqalpoq tillarida olib boriladigan maktablar misolida)" monografiyasida bayon qilingan tavsiyalar alohida o'rin tutadi.

Ta'kidlash joizki, "Umumiy o'rta ta'limning milliy o'quv dasturi" asosida yaratilgan "Ona tili va o'qish savodxonligi" hamda "Ona tili" darsliklarida matn tuzilishining ayrim komponentlariga doir mashqlar ko'paygan Matn yozma ijodiy ish mahsuli bo'lgani uchun yozuvchi avval nima haqda yozish, o'zida tug'ilgan yoki mavzu orqali yo'naltirilgan fikrni qanday gaplar bilan qog'ozga tushirish haqida o'ylaydi.

A.Ergashevaning "Ona tili darslarida nazariy ma'lumotlarni mustahkamlash jarayonida nutq o'stirish metodikasi" nomli metodik qo'llanmasi o'quvchilarni ta'sirchan va mazmundor gaplar tuzishga o'rgatish masalalariga bag'ishlangan. Muallif o'quvchilardan nazariy ma'lumot yuzasidan keltiradigan misollarning har darsda keltirilaverib siyqasi chiqqan Men kitob o'qidim, Biz teatrga boramiz kabi gaplardan iborat bo'lavermasligi uchun ularga ta'sirchan va mazmundor gaplar tuzish yo'llarini o'rgatish kerak deb hisoblab, buning yo'llarini yoritishga harakat qiladi. Bizningcha, muallif muhim masalani ko'targan. Qoidaga misol keltirish topshirig'i har darsda beriladi. Ta'sirchan va mazmundor gaplar tuzish ham ijod qilishga undaydi. Ushbu vazifani uddalay olgan o'quvchi ushbu malakani matn tuzish jarayoniga ham ko'chira oladi.

E.Krivorotovanning maqolasida aytilishicha, o'quvchining mushohada yuritish chog'ida kerakli ma'nodagi so'zni tanlashi yoki qidirishi lozimligi haqida gapirib, birinchidan, o'quvchilar mustaqil ravishda izohli lug'atga murojaat etishlari, so'zning lug'aviy ma'nosini aniqlab olishlari, ayni paytda grammatik ma'nosini ham o'ylashlari, bular hal qilib olingach, fikr bayon qilishda davom etib, gapni to'g'ri tuzishga erishishlari kerak.

F.Aminova o'zining "O'quvchilarni muloqot matni yaratishga o'rgatishning didaktik asoslari" mavzusidavgi tadqiqot ishida ritorikani notiqlik deb ko'rsatadi: "Ritorika, ya'ni notiqlik ko'nikmasi dalillarni ro'yxatga olishning birinchi elementi hisoblanadi. Mazkur bosqichda o'quvchida fikrlash madaniyati shakllanadi. O'ylash va bir fikrni ikkinchisi bilan bog'lash, bir fikrdan ikkinchisini keltirib chiqarish, berilgan gapdan yangisini hosil qilish ko'nikmalari egallanadi. Notiqlik ko'nikmasida muhim holat matn yaratish maqsadini anglashdan iboratdir".

Ona tili darslarida matn tuzishga doir topshiriqlarning sifatli bajarilishiga erishish maqsadida turli rasmlardan, imkon qadar san'at asarlaridan foydalanish maqsadga muvofiqdir. San'at asari o'quvchilarni ma'naviy boyitish uchun xizmat qilibgina qolmay, ta'sirli gaplar bilan matn yaratish sari undaydi. Bunda o'quvchilarning grammatik, nutqiy, ma'naviy va estetik rivojlanishi quyma holda keladi. O'quvchi sinfdoshlarining ushbu san'at asaridan qanchalik ta'sirlanganini ham bilishga qiziqadi. San'at asari bolalarni ijod qilishga, badiiy tasvir vositalaridan foydalanishga, badiiy asarlarda uchragani kabi timsol yaratishga ham undaydi.

N.Ippolitova ta'kidlaganidek, tanlangan ta'lim metodi (usuli) ta'lim oluvchilarning mustaqil ijodiy faoliyatini rivojlantirishga qay darajada yo'naltirilganligi muhim ahamiyat kasb etadi. Shubhasiz, buning uchun o'quvchilar o'z oldilariga aniq bir maqsadni qo'ygan bo'lishlari kerak. Shunchaki matn tuzish mashqini bijarish maqsad bo'lishi mumkin. Lekin

matn orqali kimlarga nima demoqchi ekanligini aniqlab olishi kommunikativ niyat bilan qo'yiladigan maqsadni samara sari yo'llaydigan shakli hisoblanadi. Buning uchun o'qituvchi o'quvchilar bilan suhbat o'tkazib, berilgan mavzuda yoziladigan matnning maqsadi har kimda har xil bo'lishi, lekin har kimning maqsadi o'zi uchun bitta bo'lishi lozimligini aytib, ularni o'ylab o'z maqsadini aytishga undashi zarur.

“O'quvchi albatta o'z maqsadlarini ta'riflab olishi kerak – busiz miyaning ishi (tag ma'nosini o'ylab qo'yadigan fikr) tug'ilmaydi va ichki nutqni faollashtiradigan nutqiy hozirlik paydo bo'lmaydi. O'ylab qo'yilgan fikr tufayli adresatga baho berish va tashqi nutq – matn uchun til vositalarini tanlash boshlanadi. Muallif nutqiga reaksiya – kutilayotgan yoki kutilmayotgan fikr bayonini (matnni) tuzatish uchun rag'bat beradi”.

O'quvchilar faqat matn tuzish – ijodiy ish bilan band bo'lishlari uchun ularga imlo lug'atidan va boshqa xil lug'atlardan (ma'nodosh so'zlar lug'ati, izohli lug'at va b.) foydalanishlariga ruxsat berish, so'zlarning qanday yozilishi, ma'no jihatdan so'zning to'g'ri tanlanganligi, tinish belgilarining to'g'ri qo'yilganligi haqidagi savollar tufayli yuzaga keladigan reflektiv to'xtashlar uzoqqa cho'zilmasligi uchun imkoniyat yaratish maqsadga muvofiqdir.

Xullas, ona tili darslarida matn tuzish talab etiladigan mashq va topshiriqlarga o'quvchilarni ijod sari undash vositasi deb qarash, barcha ta'limiy tadbirlarni shunga yo'naltirish maqsadga muvofiqdir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Дрозина В.В. Творчество – удел избранных? Нач.шк. 2011. № 3. – С. 91. (91–94).
2. Щерба Л.В. Избранные работы по русскому языку. – М.: Учпедгиз, 1957. – С. 115.
3. Юртаев С.В., Влияние тенденции речевого развития на организацию образовательного процесса. – Журн. Начальная школа. 2007. № 5. – С. 30.
4. Сычугова Л.П. Экстралингвистические знания при обучении языку и речи // Русский язык в школе. 2007. № 6. – С. 15.
5. Azimova I., Mavlonova K., Quronov S., Tursun Sh. Ona tili va o'qish savodxonligi. /Umumiy o'rta ta'lim maktablarining 3-sinfi uchun darslik. 1-2-qism. – Toshkent: Respublika ta'lim markazi, 2022. – 144 b.; Azimova I., Mavlonova K., Quronov S., Tursun Sh., Hakimova N., Siddiqov M. Ona tili: 6-sinf uchun darslik. – Toshkent: Respublika ta'lim markazi, 2022. – 224 b.; Azimova I., Mavlonova K., Quronov S., Tursun Sh., Hakimova N., Siddiqov M. Ona tili. /Umumiy o'rta ta'lim maktablarining 7-sinf uchun darslik. – Toshkent: Respublika ta'lim markazi, 2022. – 224 b.
6. Эргашева А. Она тили дарсларида назарий маълумотларни мустаҳкамлаш жараёнида нутқ ўстириш методикаси. – Тошкент: Fan va texnologiyalar, 2010. – 69 б.
7. Криворотова Э. В. Формирование лингвистического мышления учащихся при изучении лексического и грамматического значений слова / Журн. Рус.яз. в школе. 2007. № 7. – С. 18.
8. Аминова Ф.Х. Ўқувчиларни мулоқот матни яратишга ўргатишнинг дидактик асослари: Пед.фан.номз. ... дисс. – Тошкент, 2007.